

Kapusi Angéla

Vályi Nagy Ferenc és az Íliász-pör

A pataki kollégium professzora

„És itt, hol a sírhalmokig egy homály/ Minden halandót, s engemet is borít/ Ki volna más, oh bölcs okosság!/ Mint te lehetsz igazabb vezérem?”¹ – így szól Vályi Nagy Ferenc ódájában, akinek a tudás iránti vágy, a költészet és a műveltség élete fontos részét képezte. 1798-tól húsz éven át volt a Sárospataki Református Kollégium közkedvelt és eredményes középiskolai tanára, és 1819-től az újonnan létrehozott exegetikai és egyháztörténeti tanszék professzora.

Az 1796. évi tanügyi reformnak köszönhetően jelentek meg a felnőtt, hivatásos középiskolai tanárok, a humaniorum professzorok a pataki kollégiumban.² Közülük elsőként 1797-től Geleji József, a következő évtől pedig Vályi Nagy Ferenc szolgálta a kollégiumot. Ekkoriban, a középiskolai tanárok legfeljebb csak szerény publikációs tevékenységet fejtenek ki. Tevékenységük inkább a középiskolai képzés alapjainak megteremtése, a középiskolai tanári szakma, egy új hivatás kialakulása miatt jelentős számunkra.³ A humaniorum professzorok közül ezért is kiemelkedő Vályi Nagy személye, aki a középfokon oktatók között szokatlan műveltséggel és ambíciókkal rendelkezett. Tanult a zürichi egyetemen, ahol két évig leginkább a teológiai tudományokat, bölcseletet és természettant, a görög és római irodalmat sajátította el. A görög nyelv és a magyar irodalom voltak kedvelt tárgyai, amelyeket középiskolai tanárként tanítványaival is igyekezett megszerettetni. Diákjait arra motiválta, hogy rímetlen verseket írjanak, ami akkoriban még ritkaságnak számított. Élete végén, már meglehetősen későn foglalhatta el az egyháztörténet és a görög irodalom számára újonnan felállított katedrát, ami azért sajnálatos, mert már 1807-től kezdve folyamatosan felmerült a neve, amikor teológia professzort kellett választani a kollégiumban, és a rá szavazók aránya fokozatosan emelkedett.⁴ Szeptemberi professzori beiktatása után októberben megbetegedett, és néhány hónap múlva, 1820 januárjában meghalt. Életműve méltatlanul elfeledett a magyar irodalom történetében. Rím nélküli versei és a tanítványait is ilyen versekre ösztönző pedagógusi tevékenysége mellett leginkább Homérosz Íliászának magyarra fordítása tette nevezetessé.⁵

Nevét napjainkban legfeljebb csak az Íliászi per kapcsán szokás emlegetni, az irodalomtörténeti monográfiák pedig éppen csak utalnak rá.⁶ Dolgozatom célja: regisztrálni az Íliászi pör előzményeit, majd folyamatának állomásait. Végül felvázolom a vita értelmezésének és jelentőségének lehetőségeit, nyomatékosítva Vályi Nagy Ferenc tevékenységének jelentőségét.

Az Íliászi pör

„[A] megtörténtet meg nem történté senki nem teheti. Fellobbanásé a hiba, elcsendesülésé a helyrehozás.”⁷ Így zárja Kölcsey Ferenc az irodalomtörténet-írás során elhíresült első plágiumvitát, az Íliász-pört, amelyet az első, az irodalmi művek tulajdonjogáról zajló nyilvános polémiaként tartunk számon. A történet kezdete 1809-ig nyúlik vissza, amikor megjelent Vályi Nagy Ferenc *Békaegérharc*-fordítása, ami a talán akkor már tervezett *Íliász*-fordítás gyakorlómunkája volt.⁸ Az eposz fordításába nem sokkal később kezdhetett, mert 1814-ben már négy énekkel készen volt.⁹ Mindeközben Kölcsey is hozzáfogott Homérosz eposzának fordításához: 1809-ben arról számol be Kazinczynak, hogy Homéroszt kezdi tanulni, 1813-ban már azt írja Szemere Pálnak, hogy az *Íliászt* elolvasta, s az *Odüsszeia* ötödik könyvével jár. Leveléből az látszik, hogy tudomása van Vályi Nagy fordítói tevékenységéről, s meglehetősen kritikus a sárospataki tanár képességeit és eredményeit illetően. 1815 őszén Szemerének már arról ír, hogy „iszonyú küzdesekben” átmenve, de Homéroszt fordítja, 1816 tavaszán pedig már azt ígéri, hogy hamarosan küldi az *Íliász* elejét. 1817 és 1820 között folyamatosan ingadozik a munka iránti lelkesedése, hol kételkedő, hol pedig bizakodó.¹⁰ Majd 1821-ben megjelenik Vályi Nagy *Íliász*-fordítása,¹¹ Kazinczy sajtó alá rendezésével. Kölcsey minden bizonnyal csak később ismeri meg a munkát, de 1823 februárjában már ír erről Szemerének,¹² s ezzel elkezdődik a magyar irodalom első plágium-ügye, az Íliász-pör.

Kölcsey 1816-ban elküldi Szemere Pálnak az *Íliász* általa addig lefordított részeit, amit Szemere továbbít 1817-ben Kazinczynak,¹³ aki megküldi Vályi Nagynak, hogy tanuljon belőle.¹⁴ A pataki tanár a kapott fordításból hét sort változtatás nélkül, néhány sort pedig némi módosítással beleépített saját munkájába. 1820-ban Vályi Nagy meghal, mielőtt a munkát megjelentethette volna, így a szöveget Kazinczy rendezte sajtó alá. Kazinczy a kiadás előszavában kijelöli Vályi Nagy Homérosz-fordításának eszmetörténeti jelentőségét, ezzel csökkentve Kölcsey fordítói tevékenységének szerepét. Azt nem tudni, hogy Vályi Nagy jelölte-e valahogyan az átvételeket, de Kazinczy kiadásában ezt nem tette meg, s ezen Kölcsey felháborodott, mivel az ő munkája mindaddig még nem jelent meg nyomtatásban. Így joggal tarthatott attól, hogy ha az ő fordítása egyszer megjelenik, az olvasók majd azt gondolják, hogy ő vette át a sorokat Vályi Nagy Ferenctől. Kölcsey hangsúlyozta, ha a kiadásban az adott soroknál feltüntetették volna, hogy az átvétel tőle van, egy szava sem lett volna. Szemere Pált kérte meg a saját és Vályi Nagy sorainak és kifejezéseinek összevetésére: „[k]érlek tehát, édes prókátor barátom, hogy nálad maradt fordításomat a Nagyéval összevetvén, jeleld ki az övéből az enyémekeket; s a Tudományos Gyűjtemény publikuma előtt adasd vissza fordítójoknak!”¹⁵ Szemere vállalta a felkérést, összevetette a két fordítás adott részeit,¹⁶ és nyilvánossá tette ítéletét a kérdésben. A mérleg Kölcsey oldalára billent: „valóban, nem kevésbé erősítették panaszja azon egyformaság által, melyet minden figyelmes olvasó észrevehet, s mely szerént az egész első éneken keresztül Kölcsey merész sajátságai, hexameterének fordulatai, epithetonai, konstrukciói kisebb s nagyobb változással Vályi nagynál visszazengenek.”¹⁷ Kölcseynek ez az igazságszolgáltatás elég volt, és a „per” végén készen állt Kazinczyval kibékülni – „Kezemet nyújtom engesztelésre; s literátori pályánk első bajnokáért kevesebbet tennem nem lehet.”¹⁸ –, de végül az amúgy is meglazult kapcsolatuk nem vált szorosabbá.

1 tudomány és társadalom

A polémia értelmezésének lehetőségei

Az Íliász-pör a magyar irodalomtörténet egyik fontos állomása több szempontból. Egyrészt a szerzői tulajdon kérdése miatt, amely mindaddig sem etikai, sem jogi értelemben nem vetődött fel. Így ettől kezdve, Kölcsey példája hivatkozási alapként erkölcsi védelmet jelenthetett a szerzőknek. Másrészt megismerhetjük Kölcsey és Vályi Nagy fordítói elveinek kialakulási folyamatát, amely munka a következő időszakban meghatározta a többi Homérosz-fordító munkáját. S végül Zákány Tóth Péter szerint egyáltalán nem kell plágiumvitaként kezelni a jelenséget, inkább akként, amely által megérthetjük azt a szemléletváltást, amely az irodalmi művek megítélésében végbement.¹⁹

A fordítói elvek Kölcseyben a munka közben, fokozatosan alakultak ki. 1814-ben Kazinczynek írt levelében még csak a homéroszi Apollón-himnusz fordításának kísérletéről tud beszámolni, és a fő nehézséget a szövszétételek fordításában és a hexameterek fordításához szükséges daktilikus szavak hiányában látja.²⁰ Ugyanebben az időben ír Szemerének is, s a himnusz fordítói nehézségeiről panaszkodva arra gondol, hogy a hexametereket magyarra jambusokban kellene fordítani. 1815-ben úgy látszik, belekezdett az *Íliász* fordításába, Szemerének azt írja: „[i]szonyú küzdéseken kell keresztülmennie a Homér fordítójának. Én szóról-szóra fordítok”.²¹ Ekkor még Kölcsey tartalmi pontosságról beszél, majd két év múlva már arra a következtetésre jut, hogy különféle stílusú írókat, különféle stílusban kell fordítani.²² A különbség Kölcsey és Vályi Nagy fordítói elveiben nem a szavak síkján fogható meg, hanem a stílusban és a művészi tudatosságban. Ezt jól mutatja az *Íliász*ban megjelenő homéroszi jelzők fordítása, amelyek között vannak olyanok, amelyek a magyar homéroszi nyelvben meggyökereszkedtek.²³ Kölcsey és Vályi Nagy fordításáról mindent összevetve elmondható, hogy elveik azonosak voltak, s ez valószínűleg Kölcsey érdeme. Megtartották az eredeti versformát, sort sorra fordítottak, az istenek nevét nem fordították latinra, és nem törekedtek a homéroszi eposz megszépítésére, hanem szóhasználatukkal megtartották a homéroszi stílust. Mindezzel pedig igen hosszú időre meghatározták a későbbi Homérosz-fordítók munkáját.²⁴

Arra, hogy a Kazinczy és Kölcsey között végbement polémiát ne plágiumvitaként értékeljük, Zákány Tóth Péter számos érvet hoz fel. Egyrészt Kölcsey már 1817 óta nem foglalkozott a fordítás befejezésének és publikálásának gondolatával, másrészt a polémia kibontakozásának éve 1823, ami elég késő Vályi Nagy műveinek 1821-es posztumusz kiadásához képest, s ez megkérdőjelezi azt a szándékot, miszerint Kölcsey célja a vitában az irodalmi eltulajdonlás bizonyítása. Harmadrészt pedig problematikus az az elgondolás, hogy a magyar irodalomtörténet első plágiumvitája éppen egy fordítás körül bontakozik ki, hiszen a fordítás célja egy szöveget az adott nyelven olvasni nem tudó közönség elé tárni, ami által a fordító maga szolgálatot teljesít, háttérbe szorul az eredeti mű és annak szerzőjével alkotott viszonyában.²⁵ Így tehát Zákány szerint a Kazinczy–Kölcsey polémiát nem plágiumvitaként, hanem az irodalmi művekhez való olvasói viszony és a fordítói öndefiníció különböző nézeteinek összecsapásaként kell értelmeznünk. Kazinczy számára a fordítás szabadon használható eszköz a művelődés ideális állapotához vezető úton, és az irodalom általánosan elfogadott igazságokat közvetít, amit mindenki szabadon használhat. Szemeréhez írt levelében Vályi Nagy védelmére kelve, a következőképpen érvel: „Vályi Nagy a Kölcsey fordítását látta, s sok helyeken a Kölcseyét igen szerencsésnek találván, örömmel vette által sorait [...] nem hogy lopjon, nem hogy a munkát restelli, hanem azért, mert őtet a mesterség szeretete, s nem a hiúság vezérli.”²⁶ Kölcsey azon-

ban másként értelmezi a fordítói munkát, szerinte a fordítónak feladata a forrásszöveg eredeti jellemzőit visszaadni, tehát nem rendelkezhet vele szabadon, valamint ő a fordítói munkát egyben alkotói tevékenységnek is tartja (nem szolgálatot végzőnek), amely által társszerzővé lép fel a forrásszöveg szerzője mellett.²⁷ Kölcsey Szemeréhez írt levelében a vita kontextusában a plágium fogalmát a következőképpen határozza meg: „[m]ásnak egész munkáját vagy csaknéhány helyeit a magam írásába szabad átaltennem, csak-hogy az auktort hüven megnevezzem: ezt kölcsönzésnek hívják, nem *plágiumnak*; de ha másnak egész munkáját, vagy némely helyeit, vagy csak felfedezéseit és gondolatjait is úgy viszem által magam írásába, mint sajátomat – ez, édes barátom, és egyedül ez a *plágium*.”²⁸ Kölcseynek ez a meghatározása jelentős a magyar irodalom történetében, mert ez a szerzői én és más szerző kapcsolatának rögzítése. Az *Íliász* fordítása körüli plágiumvita emiatt a viszonyrendszer miatt jelentős: rögzíti a szerzőnek, más szerzőre való hivatkozásának szabályait.

*

Az Íliászi per, amely tulajdonképpen Kölcsey és Kazinczy Ferenc között zajlott le, az irodalmi szöveg és a szerzői én közötti kapcsolat meghatározását segítette elő. A történelem fintora, hogy Vályi Nagy Ferenc, aki a polémia kiindulópontja és kulcsfigurája, ekkoriban már nem élt. Alakja mégsem feledhető, hiszen tanári karrierje mellett kiemelkedő az irodalmi-költői munkássága is.²⁹ Már sárospataki tanárként, 1799-ben adta ki eposzát, *A' pártos Jérusálemet*.³⁰ Kazinczy hatására választott irodalmi irány produktuma az 1807-ben megjelent *Ódák Horátz' mértékein*³¹ című kötete. Ezt követően, bár a versírással továbbra sem hagyott fel, műfordításkötetei láttak napvilágot, többek között a már halála után megjelent, Homérosz *Íliásza*. Szintén halála után, 1820-ban jelentették meg addig kötetben kiadatlan verseinek még saját összeállítású gyűjteményét, a *Polyhymniát*.³² Latin verseinek figyelemre méltó korpusza a *Carmina Latina*.³³ Vályi Nagy lelkeszi hivatásának gyümölcsei az egyházi énekeskönyvbe írt énekszövegek és halotti orációk.³⁴ Mindez a korántsem teljes felsorolás hüven tükrözi a pataki kollégium híres tanáregyéniségének sokoldalú műveltségét és jelentőségét.

Jegyzetek

¹ Vályi Nagy Ferenc: *Az okossághoz*. In: *Magyar költők 18. század. Vál., jegyz.: Mezei Márta. Neumann Kht, Budapest, 2000.* <http://mek.oszk.hu/06200/06222/html/makolt180510005.html>, letöltés: 2015. október 9.

² A Sárospataki Református Kollégium tantestületéről és az ott tanító híres tanáregyéniségekről részletesebben lásd: Dienes Dénes – Ugrai János: *A Sárospataki Református Kollégium története. Hernád Kiadó, Sárospatak, 2013.* 94–96. o. Vályiról: *uo.* 100–101. o.

³ Ugrai János: *Professzorok a „pataki reformkorban”*. A sárospataki kollégium és négy tanára a XIX. század első harmadában. *Új Helikon Bt., Budapest, 2007.* 40. o.

⁴ *Tiszáninnen Református Egyházkerület Levéltára: 1807. 03. 23. TIREKLt. A.XXXII. 12.519.; 1807. 07. 14. TIREKLt. A.XXXIII. 12.613.; 1810. 05. TIREKLt. A.XXXV. 13.538.*

⁵ Dienes Dénes – Ugrai János: *i. m.* 101. o.; Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái, IX. köt. Horányzsky, Pest, 1903.* 554-557. hasáb.

1 Tudomány és társadalom

- ⁶ Kazinczy Ferenc és Kölcsey Ferenc életútját tárgyalja: *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Szerk.: Pándi Pál. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960. 285. és 425. o.
- ⁷ Kölcsey Ferenc összes művei, 1. köt. Szerk., s. a. r. és jegyz.: Szauder Józsefné és Szauder József. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1960. 476. o.
- ⁸ Homér *Batrachomyomachiája*. Magyar hexameterekben. Ford.: Vályi Nagy Ferenc. Szentés Ny., Sárospatak, 1809.
- ⁹ Ritoók Zsigmond: *A magyar Homérosz-fordítások. XVIII–XIX. század*. In: Papírgaluska. *Tanulmányok a görög és latin klasszikusok fordításáról*. Szerk.: Hajdu Péter és Polgár Anikó. Balassi Kiadó, Budapest, 2006. 33. o.
- ¹⁰ Uo. 34–35. o.
- ¹¹ Homér *Íliásza*, 1–2. köt. Ford.: Vályi-Nagy Ferencz, előszó: Kazinczy Ferenc. Nádaskay András k.-ny., Sáros-patak, 1821.
- ¹² Kölcsey Szemeréhez írt levele. In: Kölcsey Ferenc összes művei, 1. köt., i. m. 454. o.
- ¹³ u.o. 455. o.
- ¹⁴ „mutatám azt V. Nagy Ferencnek, s azért, hogy használja, tudnillik, hogy kövesse az ott mutatott példát.” Kazinczy Szemeréhez írt levele. 1823. március. In: uo. 457. o.
- ¹⁵ Kölcsey Szemeréhez írt levele. In: uo. 456. o.
- ¹⁶ Szemere apológiája Kölcsey mellett. In: uo. 468–473. o.
- ¹⁷ Szemere apológiája Kölcsey mellett. In: uo. 469. o.
- ¹⁸ Végszó Kölcseytől. In: uo. 476. o.
- ¹⁹ Zákány Tóth Péter: *Kölcsey Ferenc és a nemzeti hagyományok*. In: *Árkádia*. http://arkadia.pte.hu/magyar/cikkek/kolcsey_nemzeti_hagyomanyok, letöltés: 2015. október 5.
- ²⁰ Ritoók Zsigmond, i. m. 37. o.
- ²¹ Kölcsey Ferenc: *Levelezés, III. köt. 1832–1833*. Kölcsey Ferenc minden munkái (kritikai kiadás). Kiad.: Szabó G. Zoltán, Balassi Kiadó, Budapest, 2011. 215. o.
- ²² Uo. 266. o.
- ²³ Ritoók Zsigmond, i. m. 43. o.
- ²⁴ Uo. 44. o.
- ²⁵ Zákány Tóth Péter, i. m.
- ²⁶ Kazinczy Szemeréhez írt levele. In: Kölcsey Ferenc összes művei 1. köt., i. m. 463. o.
- ²⁷ Zákány Tóth Péter, i. m.
- ²⁸ Kölcsey Szemeréhez írt levele. In: Kölcsey Ferenc összes művei 1. köt., i. m. 460. o.
- ²⁹ *Irodalmi hagyatékát részletesen lásd: Szinnyi József, i. m. 555-557. hasáb.*
- ³⁰ Vályi Nagy Ferenc: *A' pártos Jérusálem*. Landerer, Pozsony, Pest, 1799.
- ³¹ Vályi Nagy Ferenc: *Ódák Horátz mértékein*. Ellinger Ny., Kassa, 1807. Újabb kiadásban: *Ódák Horátz' mértékein*. S. a. r: Sobor András. Balassi Kiadó, Budapest, 1999.
- ³² Vályi Nagy Ferenc: *Polyhymnia II* könyvekben. Nádaskay Ny., Sárospatak, 1820.
- ³³ Vályi Nagy Ferenc: *Carmina Latina*. Nádaskay Ny., Sárospatak, 1820.
- ³⁴ *Az Istennek kedves keresztyén előadva halotti tanításbann; melyet néhai tekintetes nemzetes és vitézlett szemerei Szemere László úrnak... Meghóltt teste felett, a' Lasztóczi Ref. Templombann Decemb. 20-dikánn 1812. Eszt. mondott Vályi Nagy Ferencz, Sárospatak, 1813; Halotti orátzió, az embernek méltóságáról, melyet néhai tisztel. tudós Nitsch Dániel úrnak, a' S. Pataki Koll. extraord. prof. hóltt teste felett május' havának 30-dikán, 1808. mondott Vályi Nagy Ferentz, Sárospatak, 1809.*